

MARKUS AHL SKOG

Jarl Wasastjerna, professor och bergsråd

Professorn och bergsrådet Jarl Axel Wasastjerna (1896–1972) var nästan exakt jämnårig med två av den finska vetenskapshistoriens största namn: biokemisten och Nobelpristagaren A. I. Virtanen (1895–1973) och matematikern Rolf Nevanlinna (1895–1980). Båda var ledamöter av Finlands Akademi. Wasastjerna anträdde den vetenskapliga banan mitt under den moderna fysikens revolution (ungefär 1895–1930), då kvantfysiken och relativitetsteorin stöpte om vår materiella världsbild. Han bidrog starkt till att befästa denna nya fysik i det lilla finska vetenskapssamfundet på en försvarlig internationell nivå.¹ Fysiken genomgick en stark expansionsfas under decennierna efter andra världskriget. Början av den fasen låg i Finland i stort sett i händerna på fysiker som varit Wasastjernas elever, och dessa har gjort det klart att han för dem inte bara var professorn som godkände deras studieprestationer utan också en stark pådrivare och förebild i första fasen av deras karriärer.

Förutom det ovannämnda var Wasastjerna under krigsåren Finlands sändebud (ambassadör) i Sverige och senare i livet en högt uppsatt person inom näringslivet. Trots detta har han varken lämnat efter sig något personarkiv eller utgett några memoarer eller kortare hågkomster. Över huvud taget publicerade han knappt något mer i offentligheten än det minimum som en person i hans ställning av nödvändighet kommer sig för att göra. Medan A. I. Virtanen har beskrivits i två gedigna biografier² och Rolf Nevanlinna i en³, resulterar en elementär sökning på Wasastjerna bara i en kort artikel i Finlands Nationalbiografi.⁴

1. Päiviö Tommila et al. (toim.), *Suomen tieteen historia 3. Luontontieteet, lääketieteet ja tekniset tieteet* (Porvoo, Helsinki & Juva 2000), s. 103–105.
2. Matti Heikonen, *AIV. Isänmaan aika* (Helsinki 1993); Touko Perko, *Mies, liekki ja unelma. Nobelisti A. I. Virtasen elämäntyö* (Helsinki 2014).
3. Olli Lehto, *Korkeat maailmat. Rolf Nevanlinnan elämä* (Helsinki 2001).
4. 'Vuorineuvos Jarl Wasastjerna (1896–1972)', *Kansallisbiografia*, <https://kansallisbiografia.fi/talousvaikuttajat/henkilo/806> (hämtad 1.11.2023).

Den mest omfattande beskrivningen av Wasastjernas levnadsbana, speciellt hans vetenskapliga värv, finns i en minnesskrift som Lennart Simons skrev år 1974.⁵ Simons var en förstklassig fysiker och en av Wasastjernas tidiga elever, så han var mycket väl insatt i dennes vetenskapliga arbete. I somliga av de fåtaliga korta beskrivningarna av Wasastjernas karriär och vetenskapliga resultat⁶ kan man skönja ursprunget till Simons skrift. I denna översikt sammanfattas Wasastjernas karriär med syfte att göra en helhetsbedömning av hans betydelse inom de sfärer av Finlands 1900-talshistoria som han verkade inom. Wasastjernas vetenskapliga arbete behandlas mera ingående i en parallell artikel i tidskriften *Arkhimedes*.⁷

Bakgrund och ungdom

Jarl Wasastjerna föddes i Helsingfors där han också bodde hela sitt liv. Herrgården Eriksberg i Muurla, som ligger invid Salo, var dock en andra boningsort för honom, i synnerhet under somrarna. Hans familjebakgrund omfattar många viktiga eller åtminstone nämnvärda personer. Föräldrarna var advokaten Axel Edvard Wasastjerna (1866–1917) och Agda Matilda Donner (1869–1944). Jarl var parets enda barn.⁸

Axel Wasastjernas morfar, professorn och arkiatern Evert Julius Bonsdorff, var en pionjär inom anatomi och fysiologi i Finland. Axels bror, Ivar Ossian (1868–1941), verkade som Nordiska Föreningsbankens verkställande direktör 1919–1935⁹, och fadern var kusin till Gustaf August Wasastjerna, en av grundarna av Tammerfors Linne- och Jernmanufaktur Ab, som senare blev Oy Tampella Ab.¹⁰

Släkten Donner, som beskrivs utförligt i Joachim Mickwitz och Julia Dahlbergs bok *Havet, handeln och nationen. Släkten Donner i Finland 1690–1945* (2014), hade tidigare bedrivit framgångsrik handels- och

-
5. Lennart Simons, 'Jarl A. Wasastjerna. Minnestal hållet vid Finska vetenskaps-societets sammanträde den 17 december 1973', *Finska vetenskaps-societets årsbok 1974* (Helsingfors 1974).
 6. Se till exempel *Suomen tieteen historia* 3, s. 103–105.
 7. Markus Ahlskog, *Jarl Wasastjernan fyysikon ura*, accepterat manuskript för tidskriften *Arkhimedes*.
 8. Joachim Mickwitz & Julia Dahlberg, *Havet, handeln och nationen. Släkten Donner i Finland 1690–1945* (Helsingfors 2014).
 9. Hugo E. Pipping, *Bankliv genom hundra år 1862–1962* (Helsingfors 1962).
 10. Runar Urbans, *Tammerfors linne- och jernmanufaktur aktie-bolag 1856–1956* (Helsingfors 1956).

skeppsrederiverksamhet. Otto Donner (1835–1909) stakade ut nya spår genom sin akademiska och politiska verksamhet. Han var professor i sanskrit och komparativ lingvistik vid Helsingfors universitet samt senator. Han hade från två äktenskap sammanlagt fem söner och två döttrar som levde till mogen ålder. En dotter var Jarl Wasastjernas mor Agda, som var intresserad av välgörenhet och kultur.¹¹ En son, Karl (Kai) Donner var framgångsrik språkforskare, politisk aktivist och dessutom far till professorerna Kai Otto (zoologi) och Joakim Donner (geologi) samt författaren Jörn Donner. För berättelsen om Wasastjerna var den viktigaste släktingen ändå en annan son till Otto Donner, nämligen hans morbror, industrimannen Ossian Donner, som hade påbörjat fabriksverksamhet inom textilbranschen redan 1891. Fabriken han upprättade i Hyvinge utvecklades sedermera till Oy Yhdistyneet Villatehtaat (De Förenade Yllefabrikerna Ab), som i ett skede var ett av landets största industriföretag.¹²

Bland släktens andra nämnvärda personligheter kan ytterligare uppmärksammas Otto Donners brorson Anders Severin Donner (1854–1938), som räknas som stamfar till en annan gren av släkten. Han var gift med Elin Wasastjerna, som var en avlägsen släkting till Jarl. Anders Donner var professor i astronomi vid Helsingfors universitet och ännu på 1920-talet universitetets kansler. Utöver detta gjorde Anders Donner betydande insatser inom näringslivet, framför allt genom att delta i grundandet av livförsäkringsbolaget Suomi.¹³ Släkten som Wasastjerna växte upp i var alltså synnerligen meriterad och välbeställd enligt finländska förhållanden.

Wasastjernas föräldrar skaffade sig den ovannämnda herrgården Eriksberg 1902. Ägorna omfattade då dryga 600 hektar.¹⁴ Familjen

-
11. Mickwitz & Dahlberg, *Havet, handeln och nationen*.
 12. K. Leinonen & E. Talanterä (toim.), *Wechteristä Valvillaan. Suomen Tekstiiliteollisuus 250 vuotta* (Turku 1987).
 13. Mickwitz & Dahlberg, *Havet, handeln och nationen*.
 14. Eriksberg är även känt som Koski gård. Tidigare hade gården tillhört Axel Wasastjernas morfar, Evert Julius Bonsdorff. Fram till 1930-talet hade gården ett tjugotal drängar, pigor, stutare och torpare, jämte familjer i sin sold. Antalet barn på gården kunde uppgå till fyrtio. Inspektorn (fi. *pehtori*) tog hand om den egentliga ledningen av gårdens jordbruk. Under åren 1900–1939 innehades denna tjänst av Karl Fridolf Packalén, som hade utbildats till yrket vid Söderkulla lantbruksskola i Sibbo. Eriksberg skonades från värre incidenter under inbördeskriget, men blev utsatt för beslagtagningar av de röda. Efter att Salo sockerbruk kommit i gång 1918, blev sockerbetan

flyttade till Eriksberg i samband med köpet men återvände till Helsingfors 1906 (enligt kyrkoböckernas uppgifter). Gårdens tid i Wasastjernas ägo sammanfaller grovt taget med Jarl Wasastjernas levnadstid. Om dess betydelse vittnar också att hans äldsta barn och modern Agda dog där.

Inträde i vetenskapssamfundet

Wasastjerna dimitterades som student från Nya Svenska Läroverket 1914, året då första världskriget bröt ut. Fram till 1917 var det ändå relativt lugnt i Finland och Wasastjerna kunde påbörja sina studier. Enligt Simons valde han att studera fysik och kemi för att han önskade ta itu med mera utmanande studier.¹⁵ Han tog ut filosofie kandidatexamen år 1918.¹⁶ Det finns inga uppgifter om hur Wasastjerna upplevde inbördeskriget, men av allt att döma klarade han sig relativt bra. Fadern Axel Wasastjerna dog år 1917 i en infektionssjukdom.

Året 1918 var på alla sätt händelserikt för Wasastjerna emedan han gifte sig med den jämnåriga Sigrid Suzanne Lindberg (1896–1963). Suzanne Lindberg var halvsysster till Jarl Johan Lindberg (1921–2008), senare professor i kemi vid Helsingfors universitet. Äktenskapet blev inte långvarigt, men det unga paret fick en dotter, Helene Louise, som föddes år 1920, och sonen Frederick som föddes 1924. Helene dog i tuberkulos på Eriksberg år 1940.

Wasastjerna var till en början lärling till Lars Öholm, den fysikaliska kemins pionjär i Finland, och till fysikern Theodor Homén, som han i en snar framtid skulle efterträda som professor i tillämpad fysik.¹⁷

en viktig gröda för gården. Jordbruket mekaniserades långsamt. Före vinterkriget 1939 hade gården i sitt bruk en traktor, en bil och en lastbil. *Suuri maatilakirja 1. Turun ja Porin lääni* (Helsinki 1963); *Suomen rakennuskulttuurin yleisluettelo/Muurla/Kosken kartano* (Museiverket); *Yhteishyvä-lehti* 3.8.1960; Utredningar av lokalhistorikern Hanna-Maija Saarimaa 2023.

15. Simons, 'Jarl A. Wasastjerna'.

16. Diverse små uppgifter, till exempel examensdatum och familjehändelser har samlats in från tidningskällor i Brages Pressarkiv och Nationalbibliotekets digitala samlingar samt från olika arkiv.

17. Handlingarna som berör Jarl Wasastjernas professorsutnämning finns i Helsingfors universitets arkiv: *Utdrag ur Matematisk-naturvetenskapliga sektionens protokoll 18.9.1924–7.5.1925; Docenten Wasastjernas besvär över matematisk-naturvetenskapliga sektionens förslag till besättandet av lediga professuren i tillämpad fysik, Helsingfors 1925; Inbjudning till åhörande av det offentliga föredrag i Universitetets solennitetsal varmed Pippingsköldska professorn i tillämpad fysik vid Helsingfors Universitet Filosofie*

Wasastjernas första vetenskapliga publikation var hans tämligen avancerade avhandling pro gradu, som låg inom Öholms expertisområde, elektrokemin. Wasastjerna var assistent vid Institutionen för kemi åren 1917–1920 och har förmodligen i ett tidigt skede identifierats av professorskåren som en lovande begåvning med tanke på en fortsatt karriär inom vetenskapen. Han tilldelades Finska vetenskaps-societetens pris år 1921 och Mauritz Hallbergs pris år 1922.¹⁸ Filosofie doktor blev Wasastjerna år 1922, med avhandlingen *Lösningars optiska egenskaper* som han hade försvarat redan i slutet av 1920.

Wasastjerna företog tidigt studieresor. År 1920 reste han till Danmark, där han deltog i konferensen Nordiske H. C. Ørsted-mötet, och 1922 reste han till Tyskland och Österrike.¹⁹ Han fortsatte med forskningen som vagt utgjorde en fortsättning på doktorsavhandlingen. Han gjorde uppseendeväckande studier i hur de olika elementen på atomnivå växelverkar med ljusstrålning. Forskningen gick i linje med den moderna fysikens revolutionära framsteg, framför allt med Rutherford-Bohrs atommodell och med kvantfysikens uppkomst.

Under sin karriär publicerade Wasastjerna vetenskapliga verk på svenska, tyska, franska och engelska samt åtminstone en artikel på finska. Han hade troligen skrala muntliga kunskaper i franska, och publicerade endast ett par artiklar i början av 1920-talet på det språket. Anmärkningsvärt är att han var tidigt ute med att publicera på engelska – hans första artikel på detta språk utkom 1922. Engelskan började dominera som vetenskapens främsta språk först efter andra världskriget. I amerikanska vetenskapliga tidskrifter publicerade Wasastjerna dock bara en artikel, i *Physical Review* strax före andra världskriget.

Att Wasastjerna utnämndes till docent i fysikalisk kemi år 1922 är i ljuset av alla ovannämnda uppgifter inte överraskande. Han uppvisade en häpnadsväckande flit och aktivitet under det tidiga 1920-talet. Något mindre överraskande blir aktiviteten när man beaktar att Wasastjerna hade möjlighet att trots de oroliga tiderna helt koncentrera sig på vetenskapen. Dessutom kunde han, säkerligen delvis tack vare sin

doktorn Jarl Axel Wasastjerna tillträder sitt ämbete den 10 februari 1926, Helsingfors 1926. Se även, Simons, 'Jarl A. Wasastjerna'.

18. Handlingar som berör Jarl A. Wasastjernas utnämning till Bergsråd 1957, Statsrådets kansli, Riksarkivet.

19. Handlingar som berör Jarl Wasastjernas professorsutnämning, Helsingfors universitets arkiv.

förmögna bakgrund, företa flera utrikesresor. Dyliga saker påpekades av vissa professorer vid Helsingfors universitet när Wasastjerna 1923 sökte om professur.²⁰ Wasastjernas begåvning går dock inte att bestrida och den privata förmögenheten hjälpte honom inte i själva forskningsarbetet, som han gjorde ensam och som var i terrängen för de nyaste rönen inom fysiken.

År 1923 reste Wasastjerna till Storbritannien, där han besökte de laboratorier som leddes av professorerna William och Lawrence Bragg, far och son. Besöket utgör ett eget litet kapitel inom finländsk vetenskapshistoria eftersom det starkt bidrog till den verksamhet som kom att bli det primära forskningsområdet i Wasastjernas professur och på så sätt skulle få stor betydelse för den finländska fysikforskningens utveckling. William och Lawrence Bragg hade fått Nobelpriset i fysik år 1915 för sina undersökningar av fasta ämnens atomariska struktur med röntgenstrålning. Wasastjerna lärde sig denna nya revolutionerande teknik i England år 1923 och snart nog inledde han motsvarande aktivitet vid Fysikinstitutionen vid Helsingfors universitet. Wasastjerna upptog således en ny forskningsteknik, men forskningens mål, undersökningen av atomernas, molekylernas och materiens fundamentala struktur och fysikaliska egenskaper, förblev i stort detsamma.

Wasastjerna gjorde tydligen ett gott intryck på fadern och sonen Bragg, eftersom han år 1931 blev utnämnd till hedersledamot i *The Royal Institution of Great Britain*, som vid den tiden leddes av Bragg d.ä. Samme Bragg blev hedersledamot i Finska Vetenskaps-societeten år 1937 (han avled 1942).

Wasastjerna var med andra ord mycket energisk i början av 1920-talet när det gällde att resa utomlands i vetenskapens regi, bekanta sig med utvecklingens frontlinjer och etablera internationella kontakter. Det förblev dock bara en fas i hans karriär. Kontrasten till A. I. Virtanen är slående på denna punkt. Även Virtanen gjorde under dessa år utomlandsresor som fick avgörande betydelse för biokemins uppkomst i Finland. Virtanen odlade utrikeskontakter även i fortsättningen, både genom att företa resor utomlands och med att ta emot utländska besökare vid Institutet för biokemi. Wasastjernas internationella aktivitet verkar däremot ha varit blygsam efter 1920-talet.

20. Ibid.

Ett fotografi av invånarna på Norra kajen 12 (känd som "Donnerska huset") i Helsingfors, troligen i september 1931. Stående i bakre raden MacGregor Tigerstedt, paret Karl (Kai) och Margareta (Greta) Donner, Jarl Wasastjerna, Per Erik (Peik) Sundman, Harry Donner. Sittande Eva Tigerstedt, Joakim Donner, mor och dotter Maja och Birgit Wasastjerna, Birgitta Donner, Kai Otto Donner, Harriet Donner, Anna Donner och Yvonne Tigerstedt. Längst fram Ulla Donner. Källa: Pauline von Bonsdorff.

Wasastjernas äktenskap blev inte långvarigt och paret skilde sig år 1925. Barnen stannade hos sin mamma. Wasastjerna gifte sig på nytt redan 1926 med Signe Maria (Maja) Hydén (1901–1975). Även hon var frånskild, från jägarofficeraren Viktor A. Sundman (1895–1960), som sedermera avancerade till general. Tröskeln för skilsmässa var vid den här tiden mycket hög, men i olika källor förekommer insinuationer om att Wasastjerna inte följde några konservativa ideal i sitt privatliv. Det andra äktenskapet varade dock livet ut och paret fick döttrarna Birgit (1927–2001), Greta (f. 1932) och Ulla Catharina (f. 1945).

Theodor Homén avled samma år (1923) som han skulle pensionera sig från Pippingsköldska professuren i tillämpad fysik. Universitetet lediganslog tjänsten och beviljade de sökande tid för fullbordande av sina meritlistor fram till den 14 september 1924.²¹ Förutom av Wasastjerna söktes tjänsten av professor Karl Lindman från Åbo Akademi och docent Harald Lunelund från Helsingfors universitet, båda avsevärt äldre

21. Ibid.

än Wasastjerna. Denna professorsutnämning är vetenskapshistoriskt intressant eftersom de mycket kompetenta äldre konkurrenterna var hemmastadda i den klassiska fysiken, medan den unga Wasastjerna däremot företrädde det som nu för tiden kallas för modern fysik.

Som utomstående experter för bedömningen av sökandena anlätades professorerna Martin Knudsen från Köpenhamn, Svante Arrhenius från Stockholm och Carl Wilhelm Oseen från Uppsala. Efter utvärderingen stod det klart att Lunelund inte klarade sig i konkurrensen med de två andra. De två svenskarna rekommenderade Lindman medan Knudsen rekommenderade Wasastjerna. Inom Matematisk-naturvetenskapliga sektionens professorskår gick åsikterna isär om vem man skulle placera som etta. I stort sett kretsade debatten kring om man skulle välja Lindmans långa erfarenhet av garanterat stadiga klassiska fysikämnen, eller Wasastjernas klart mera uppseendeväckande och pinfärska forskningsresultat inom den moderna fysiken. Alla professorer var insatta i naturvetenskapen i allmänhet, men att i Finland år 1925 bedöma atomfysikens framtidsutsikter var svårt även för fysikerna. Mycket intressant är till exempel ett uttalande av Hjalmar Tallqvist, den blivande fysikprofessorns enda fysikerkollega. Tallqvist ansåg att Lindmans arbete inom klassisk fysik var synnerligen värdefullt och kopplade det till experimentell fysik, som enligt honom var det mest värdefulla inom fysiken. Vidare ansåg Tallqvist att fysiken i allmänhet

ej i så övervägande grad som för närvarande absorberas av atomteori, kvantumteori och relativitetsteori, vilket förhållandes fortvaro i längden helt säkert vore skadligt och ledde till stagnation, t.o.m. redan måste anses gjort det.²²

Undertecknad har visserligen valt ut ett särskilt iögonfallande stycke ur Tallqvists inlägg, men det är i linje med inlägget som helhet, i vilket Tallqvist motiverade sitt stöd för Lindman. Med facit i hand kan vi konstatera att Tallqvists yttrande företräder en stagnation. Han var en begåvad fysiker, och uttalandet kan betraktas som ett ypperligt exempel på svårigheterna med att anpassa sig till en ny verklighet där det sker revolutionerande förändringar. Tallqvist själv skrev en hel del om den moderna fysikens landvinningar i olika tidskrifter och dessutom Finlands första lärobok i kvantfysik.

22. Ibid.

Matematisk-naturvetenskapliga sektionen ställde Lindman i första förslagsrummet, men Wasastjerna gjorde upp ett framgångsrikt besvär, där han bland annat kunde påvisa att en av experterna (Oseen) hade missförstått en viktig punkt i hans vetenskapliga produktion. Wasastjerna genmälde också till Tallqvist om dennes ovannämnda attityd gentemot den moderna fysiken. Han påpekade att Tallqvist själv skrev entusiastiskt om den nya fysiken i en artikel i *Hufvudstadsbladet*.²³ I sitt besvär skrev Wasastjerna:

Jag kan därför inte underlåta att uttrycka min oblandade förvåning över det snäva omdöme om atomfysikens ställning inom den fysikaliska vetenskapen, som återfinnes i Professor Tallqvists votum.²⁴

När man betraktar artikeln i *Hufvudstadsbladet* från 1923 måste man hålla med Wasastjerna om att den står i strid med Tallqvists yttrande i utnämningsärendet. Det förefaller som en möjlighet att Tallqvist, som var ungefär jämnårig med Lindman, helt enkelt av subjektiva skäl föredrog Lindman som sin framtida kollega. Till sist omprövade universitetets konsistorium sitt beslut och ställde den 29-årige Wasastjerna i första förslagsrummet. Han tillträdde professuren i början av 1926. Ovannämnda pennfäktari mellan Tallqvist och Wasastjerna fick måhända en viss betydelse i den finländska fysikens historia. Fram till Tallqvists pensionering år 1938 var det nämligen de här två som utgjorde professorskåren i fysik vid Helsingfors universitet, och det finns föga tecken på samarbete dem emellan.

Wasastjerna som ung professor 1926–1939

En nyutnämnd professor står rätt sällan inför lika storslagna framtidsutsikter som Wasastjerna gjorde år 1926. Han hade över trettio tjänsteår framför sig och före den stora depressionen i början av 1930-talet såg framtiden lovande ut. Kvantfysiken gjorde vid denna tid sitt slutliga genombrott, vilket garanterade fysikerna ett överflöd av godbitar att hugga i inom forskningen.

Wasastjerna skred till verket, men här finns det skäl att notera vad Lennart Simons i sin minnesskrift skrev om honom: ”Utan att han i egentlig mening bedrev teamwork i sitt laboratorium kom han efter hand

23. *Hufvudstadsbladet* 8.9.1923, s. 6–7.

24. Handlingar som berör Jarl Wasastjernas professorsutnämning.

att ha en förhållandevis stor grupp av elever och medarbetare där.”²⁵ Simons visste vad han talade om, för han blev personligen bekant med Wasastjerna redan i början av dennes professor.²⁶ Även i fortsättningen kom Wasastjernas publikationer att företrädesvis vara hans individuella verk, och de doktorander som han handledde gjorde sina arbeten mer eller mindre för sig själva. Detta var visserligen fortfarande en tid då en stor del av avancemanget inom experimentell fysik kunde göras av enskilda personer, men om vi åter jämför med A. I. Virtanens institut var publikationerna där i betydligt högre grad resultat av forskarnas samarbete, något som utfaller till Virtanens fördel.

Det är ändå klart att fysiken under Wasastjernas regi gick starkt framåt vid Helsingfors universitet fram till krigsutbrottet 1939. Under dessa år etablerades röntgenfysiken vid Fysikinstitutionen, vilken efter krigsåren kom att sprida sig till övriga universitet och högskolor som ett basverktyg inom ingenjers- och naturvetenskaperna. Ett gediget kunnande i detta ämnet uppstod vid institutionen, och Wasastjerna publicerade själv artiklar där han berörde de teoretiska aspekterna i ämnet. Han erhöll Emilie och Rudolf Gesellius donationsfonds forskarbidrag för åren 1933–1940.²⁷ De flesta av Wasastjernas doktorander kom att bli professorer, med Simons som den förste år 1941. Under Wasastjernas professor, före krigsåren, hade fysikinstitutionen starka band till Havsforskningsinstitutet som leddes av Rolf Witting, krigstida utrikesminister. Banden syns i att flera av Wasastjernas lärlingar, inklusive personer som hade gjort en doktorsavhandling, tillfälligt eller permanent flyttade över till Havsforskningsinstitutet.

I detta sammanhang är det lämpligt att beskriva vad landets få övriga fysikprofessorer gjorde under 1930-talet, främst för att detta belyser Wasastjernas ställning i Finlands fysikhistoria. Vi kan börja med att konstatera att den internationellt meriterade teoretikern och nyss utnämnde professorn Gunnar Nordströms (1881–1923) bortgång i början av 1920-talet var en förlust, utan vilken utvecklingen eventuellt skulle ha blivit annorlunda.²⁸ Av varierande skäl var ingen annan av

25. Simons, 'Jarl A. Wasastjerna'.

26. Markus Ahlskog, *Katsaus Suomen varhaiseen atomihistoriaan*, Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 219 (Helsingfors 2022).

27. Handlingar som berör Jarl A. Wasastjernas utnämning till Bergsråd 1957.

28. Se till exempel, 'Gunnar Nordström', *Kansallisbiografia*, <https://kansallisbiografia.fi/kansallisbiografia/henkilo/6290> (hämtad 1.9.2023).

1930-talets fysikprofessorer ens i närheten av Wasastjernas produktivitet vad beträffar antalet doktorsavhandlingar som han handledde eller hans internationellt gångbara forskningsresultat inom fysiken. I Åbo fanns Yrjö Väisälä vid Åbo universitet och Karl Lindman vid Åbo Akademi, den senare var Wasastjernas konkurrent om professuren i Helsingfors. Väisälä utnämndes tack vare sina meriter till akademiker, men han var i själva verket i första hand upptagen med astronomi och geodesi, vilka inte räknas till den egentliga fysiken. Lindman hade å sin sida, liksom nämns här ovan, gjort fina insatser inom klassisk fysik (elektromagnetiska fenomen) men var bristfälligt insatt i den moderna fysiken. Lindman utbildade bara en doktor som sedermera blev professor, Hilding Slätis, som dessutom flyttade till Sverige strax efter kriget. Vid Tekniska högskolan fanns Hjalmar Brotherus, som var till åren kommen och helt upptagen med administration och grundutbildning. Wasastjernas ovannämnda kollega vid hans egen institution, Hjalmar Tallqvist, var briljant men motsvarade till en del klichén om professorn i elfenbenstornet. Enligt Simons sysslade han mera med matematik än med fysik²⁹ och hade bara ett fåtal lärningar som doktorerade, bland dem Tekniska högskolans långvarige professor i mekanik, Sten Erik Stenij. Sammanfattningsvis kan vi konstatera att Wasastjerna under 1930-talet spelade en oersättlig roll i upphöjandet av den moderna fysiken i Finland till en internationell nivå. Det var framför allt Wasastjerna och hans doktorander som levererade det lilla som Finland kunde bidra med inom modern fysik under 1930-talet.

Den unge professors övriga verksamhet

Under 1930-talet steg Wasastjernas offentliga ställning och rykte i jämn takt, vilket artiklar som publicerades i dagspressen³⁰ och hedersbetygelser som han tilldelades under 1930- och 1940-talen antyder.³¹ Wasastjerna

29. Lennart Simons, 'Hjalmar Tallqvist – minnestal', *Finska Vetenskaps-societetens årsbok* 37 (1959).

30. 'Jarl Wasastjerna', Brages pressarkiv.

31. Wasastjerna innehade bland annat följade förtroendeuppdrag och hedersmedlemskap i olika föreningar: Finska Vetenskaps-societeten, ledamot 1926, ordförande 1946–1947; The Royal Institution of Great Britain, hedersmedlem 1931; Finska Kemistsamfundets ordförande 1932; Finska Läkaresällskapet, ledamot 1935; Kungliga Vetenskaps-societeten i Uppsala, ledamot 1940; Kungliga Vetenskapsakademin, utländsk ledamot 1941; Kungliga Ingenjörsvetenskapsakademin, utländsk ledamot 1945; Tekniska Högskolan, hedersdoktor 1949; Finlands Fysikerförening, hedersmedlem 1956. Därtill tilldelades

blev föreståndare för Fysikinstitutionen 1938 och var prodekanus för Matematisk-naturvetenskapliga sektionen i två repriser, 1936–1939 och 1944–1946. Vid den tiden pågick den politiska strid om svenskans ställning vid Helsingfors universitet som ofta betecknas som den sista dragkampen i den långa räckan av språkstrider som ackompanjerade finskans stärkta ställning som ledande nationalspråk. Wasastjerna var förmodligen inte speciellt svensksinnad, och en del av släkten Donners medlemmar var moderata fennomaner.³² Han deltog knappt i den upphettade debatten, men tog som professor parti för den verkställda lösningen som garanterade universitetets tvåspråkighet.

Vi ser senare att Wasastjerna avgick från sin professur strax efter kriget. Simons påpekade i anknytning till detta bland annat att Wasastjerna tidigt även hade ”ett påtagligt intresse och fallenhet för affärsverksamhet och allmänna värv”.³³ Redan på 1930-talet upptogs han i styrelserna för Oy Yhdistyneet Villatehtaata Ab, Tammerfors Linne- och Jernmanufaktur Ab och Föreningsbanken, och efter kriget blev styrelseuppdragen fler. Dessa utnämningar bör kopplas till hans familjebakgrund. I bolagsstämmans protokoll för Yhdistyneet Villatehtaata nämns att Wasastjerna invaldes i styrelsen som ersättare för K. Donner som avlidit.³⁴ Enligt Hugo E. Pippings historik över Föreningsbanken var styrelsens sammansättning delvis dikterad av ”dynastiska” principer.³⁵ Man kan också förmoda att Wasastjernas intellekt och rykte gjorde honom genuint efterfrågad bland dem som höll i näringslivets trådar. Dessutom knöt han vänskapsband med personer inom näringslivets ledarskikt, till exempel med Harry Gullichsen som var verkställande direktör för Ahlström Oy 1932–1954.³⁶ Wasastjerna var en betrodd medlem av Börsklubben, som han även var ordförande för 1947–1950.³⁷

han följande hedersbetygelser: Finlands Vita Ros – Riddartecken av I klass, 1937; Frihetskorsets 4. klass (VR 4), 1940; Vinterkrigets minnesmedalj; Finlands Vita Ros – Kommendörstecken av I klass, 1940; Nordstjärneorden (Sverige) – Kommendör med stora korset, 1943; Fortsättningskrigets minnesmedalj. Åtminstone tre porträttmålnings över Wasastjerna har gjorts (Föreningsbanken, Helsingfors universitet).

32. Mickwitz & Dahlberg, *Havet, handeln och nationen*.

33. Simons, 'Jarl A. Wasastjerna'.

34. J. A. Wasastjerna 1943–1957 (mapp 2.1.4:1); Yhdistyneet Villatehtaata Oy, Valvillas arkiv, Hyvinge stadsmuseum.

35. Pipping, *Bankliv genom hundra år*.

36. Greta Järventie, f. Wasastjerna, personintervju 2023.

37. Sinikka Selin, *Herrarnas herrar. Århundradets ordförande på Helsingfors Börsklubb*, (Helsingfors 2015).

*Den unge fysikern Wasastjerna.
Källa: Wikimedia Commons.*

Rundradion (Yleisradio, YLE) inledde sin verksamhet år 1926. Wasastjerna var medlem i Rundradions direktion 1929–1934 och i dess förvaltningsråd 1937–1940. I Rundradions historik³⁸ berättas bland annat att Wasastjerna år 1930 tog initiativ till att Rundradion skulle börja med föredragsserier i folkbildande syfte. Förslaget bereddes av en tremannakommitté, som förutom av Wasastjerna bestod av direktören J. V. Vakio och politikern Yrjö Ruutu, vilket ledde till att planerna snart nog verkställdes. Senare under 1930-talet var Wasastjerna, som medlem av förvaltningsrådet, med om ta ett initiativ som syftade till att förbättra Rundradions svenska verksamhet. Wasastjernas engagemang i Rundradion upphörde förmodligen när han lämnade förvaltningsrådet år 1940.

Bland andra aktiviteter som upptog en hel del av Wasastjernas tid och pengar nämner Simons företaget Oy Chester Ab, som bedrev import av radio- och grammfonoteknik från den angloamerikanska världen.

38. Vilho Suomi, *Finlands Rundradio 1926–1951* (1951).

Wasastjerna och hans bekanta inom affärlivet var involverade i företagets styrelse. Simons nämner inte företagets grundare, den engelske ingenjören Charles Henry Chester (1885–1959) som hade flyttat till Finland 1919, men enligt dotterns utsago umgicks Wasastjerna ofta med honom.³⁹ Chester sägs ha varit en aktad och sällskaplig personlighet bland den då nya radiobranschens aktörer. I slutet av 1920-talet ökade grammofonmusiken i Finland starkt och Oy Chester Ab hade en stor marknadsandel i denna bransch. Firman var livskraftig även efter kriget. Allt detta tyder på att Simons korta kommentar om Oy Chester Ab i minnesskriften om Wasastjerna var på sin plats och att påståendet att han redan före kriget hade seriösa intressen utanför universitetsvärlden stämmer.

Krigsåren och professors avsked

Under andra världskriget var Finland involverat i vinterkriget 1939–1940 och därefter i fortsättningskriget 1941–1944. Under mellanfredsperioden, våren 1940, utnämndes Wasastjerna till Finlands sändebud i Sverige. Utnämningen kom att sträcka sig till maj 1943, och sägs ha berott på hans vänskap med utrikesministern Rolf Witting, som tidigare ledde det ovan nämnda Havsforskningsinstitutet.⁴⁰ Det enda arkivmaterial som härrör sig direkt från Wasastjerna och som jag själv har kännedom om härstammar från denna tid. Materialet finns i Riksarkivet i Helsingfors och behandlar uteslutande Finlands aktuella utrikespolitiska ärenden. Eftersom perioden är grundligt behandlad i historisk forskning befattar vi oss inte närmare med det. Befattningen i Sverige var den klart mest ansvarsfulla som Wasastjerna någonsin innehade och på grund av vilken han allra mest befann sig i offentlighetens rampljus. I fortsättningskrigets diplomatiska historia tillskrivs han ändå ingen större roll. Till min kännedom har inte kommit att Wasastjerna skulle ha haft några utrikespolitiska göromål vare sig före eller efter Stockholmsperioden. Hans utnämning torde kunna beskrivas som en av de sista i sitt slag där den unga republiken Finland, i brist på erfarna yrkesdiplomater, använde sig av aktade och internationellt salongsfäähiga medborgare från den akademiska världen eller andra skrån.

39. Greta Järventie, f. Wasastjerna, personintervju 2023.

40. Selin, *Herrarnas herrar*.

Professor Edwin Linkomies var i ett skede statsminister under fortsättningskriget. I sina memoarer nämner han att Wasastjerna byttes ut som Stockholmsständebud på grund av att den svåra situationen krävde en förstklassig diplomat. Det var Wasastjerna enligt Linkomies inte, och han nämner även att denne trots sina stora allmänna talanger ”hängav sig alltför mycket åt societetslivet”.⁴¹

Sålunda återvände Wasastjerna till Finland. Fysikinstitutionens byggnad fick en allvarlig skada under flyganfallen i februari 1944, men i september 1944 slöt Finland och Sovjetunionen vapenstillestånd. Till Wasastjernas säkerligen många bekymmer tillkom modern Agdas död 1944. Därmed var han nu ensam ansvarig för Eriksberg, som blev en bråd fråga för honom genom att gårdens ägor till stor del skulle tvångsöverlätas som bostad åt de karelska flyktingarna.⁴²

I augusti 1945 kom den otroliga nyheten om atombomben, varefter världen inte längre var sig lik. Med snabb verkan fick detta konsekvenser för fysikerna. Möjligtvis som ett tecken på Wasastjernas lamhet i det ämbete han just återvänt till, kan vi ingenstans i det tillgängliga arkivmaterialet observera att Wasastjerna skulle ha reagerat på eller kommenterat nyheten.⁴³ Som Finlands ledande fysiker hade det varit naturligt att vänta sig något sådant av honom. Den första dagen efter nyheten hade den helsingforsiska dagspressen fått tag på Wasastjernas gode vän, astronomen Gustaf Järnefelt, som inte hade mycket att bidra med. Lennart Simons, som strax innan kriget bröt ut hade sadlat om till kärnfysiker, levererade den enda sakkunniga redogörelsen till pressen under dagarna efter den första atombombningen. Att det fanns en kontrast mellan Wasastjernas passivitet och hans rykte vid denna tidpunkt syns till exempel i att han samma år tilldelades Theodor Homéns pris för sitt arbete inom röntgenfysiken⁴⁴ och i att han var den enda fysikern som ingick i den 1947 publicerade boken *Suuria suomalaisia*

41. Originallet på finska: ”oli liiaksi uppoutunut seurapiirien elämään” Edwin Linkomies, *Vaikea aika. Suomen pääministerinä sotavuosina 1943–44* (Helsinki 1970), s. 262.

42. Efter kriget reducerades Eriksbergs marker till totalt 267,8 hektar på grund av jordöverlåtelse. Wasastjerna förblev ensam ägare ända till sitt frånfälle och fortsatte att tillbringa somrarna samt mycket av sin fritid där. Wasastjernas dotter Birgit hade studerat till agrolog och gift sig med jordbrukaren Gunnar Weckström. Paret bosatte sig på Eriksberg och tog hand om gårdsbruket under 1950- och 1960-talen. Snart efter Wasastjernas död sålde arvingarna Eriksberg.

43. Ahlskog, *Katsaus Suomen varhaiseen atomihistoriaan*.

44. Handlingar som berör Jarl A. Wasastjernas utnämning till Bergsråd 1957.

tiedemiehiä,⁴⁵ som listade de arton största finländska namnen inom naturvetenskaperna.

Wasastjerna stötte på obestämda svårigheter i början av 1946.⁴⁶ Akademikern Pekka Jauho, som studerade fysik genast efter kriget, skrev i sina memoarer uppskattande om kvaliteten på Wasastjernas fysiklektioner, men nämner också att lektionerna upprepade gånger var inställda.⁴⁷ Universitetets kanslersämbete skickade den 14 mars 1946 en begäran om uttalande till matematik- och naturvetenskapliga institutionen angående Wasastjernas ansökan om tjänstledighet våren 1946 ”på grund av privata angelägenheter”. Fakulteten stödde begäran. Snart kunde man i tidningarna läsa att Jarl Wasastjerna tog avsked från sin tjänst.⁴⁸ Avskedet, som då och fortfarande framstår som märkvärdigt, trädde i kraft den 1 september 1946. Förmodligen var det en överraskning även för Wasastjernas närmaste kolleger. Månaderna före avskedet gjorde de upp detaljerade planer för en omfattande festskrift med anledning av Wasastjernas femtioårsdag som inföll hösten 1946.⁴⁹ Festskriften blev aldrig av. Ett porträtt till ära av den femtioårige före detta professorn avtäcktes vid ett tillfälle vid universitetet, men det var allt. Wasastjerna var på väg ut ur universitetsmiljön.

Wasastjerna har, såvida man vet, inte själv offentligt motiverat sin avgång.⁵⁰ I de fåtaliga skrivelserna över dessa händelser spekuleras det vanligtvis i att hans avgång berodde på frustration över fysikavdelningens ekonomiska svårigheter, men något egentligt belägg för detta finns inte. Kommunisternas krav på utrensningar bland ämbetsinnehavare var som intensivast från hösten 1945 till sommaren 1946, det vill säga under den tid Wasastjerna avgick, men även här saknas belägg för att detta skulle ha varit en orsak.

I sin beskrivning av Wasastjernas avsked konstaterar Simons⁵¹ att avskedet förvisso var märkligt vid en tidpunkt då det var klart att mycket spännande var på väg att ske inom fysiken. Å andra sidan menar Simons att Stockholmsperioden påtagligt distraherade Wasastjerna

45. Einari Kaskimies, *Suuria suomalaisia tiedemiehiä: luonnontieteet* (Pieksämäki 1947).

46. Ahlskog, *Katsaus Suomen varhaiseen atomihistoriaan*.

47. Pekka Jauho, *Ensiksi kielsin konditionaalin* ([Helsinki] 1999).

48. *Hufvudstadsbladet* 9.5.1946.

49. Nils Fontell till kolleger 15.11.1945 & 15.2.1946, Cecilia Bergroth-Koponens privatarkiv.

50. Ahlskog, *Katsaus Suomen varhaiseen atomihistoriaan*.

51. Simons, 'Jarl A. Wasastjerna'.

från utvecklingen inom fysiken. Utöver det påpekar han att Wasastjerna alltid hade haft andra seriösa intressen än fysiken, liksom vi tidigare nämnt. Han tar också upp Eriksberg som en faktor att beakta. Det har påpekats att Wasastjerna genom att avstå från sin tjänst officiellt kunde påstå sig vara en jordbrukare och att han därmed kunde behålla betydande jordegendomar vid Eriksberg trots att dessa krympte rejält.

Erkki Laurila berättar i sina memoarer från 1982 om sin krigstida visit hos Wasastjerna i Stockholm i maj 1942. Denne antydde då för Laurila att han avsåg att lämna fysiken efter kriget. Wasastjerna lär ha sagt att forskning inom fysik skulle bli ”som fabriksarbete” i framtiden och därmed inte passa en individualist som han själv.⁵² Vid samma tid som Laurila skrev K. V. Laurikainen i sina memoarer att Wasastjerna vid sin avgång hade sagt att han inte heller ämnade fortsätta som något slags emeriterad professor. Laurikainen säger sig ha fått uppfattningen att beslutet för Wasastjerna var en personlig tragedi och att han inte var sig lik efter avgången, dock med tillägget att han är något osäker i sin bedömning.⁵³

Det kan även noteras att Wasastjerna, när han skrev en uppsats över den moderna fysikens utveckling i Finska Vetenskaps-Societetens årsbok 1946,⁵⁴ kanske inte var helt och hållet ajour med de senaste forskningsrönen. Detta skulle bestyrka de ovannämnda insinuationerna om en Wasastjerna som i någon mån hade tappat greppet om fysiken. Enligt dotterns utsago började Wasastjerna under krigsåren ha ett periodvis förekommande alkoholproblem.⁵⁵ Både i Simons och Laurilas berättelser om Wasastjerna framhävs det att han trivdes i restaurangmiljöer, vilket ligger i linje med Linkomies ovannämnda berättelse om Wasastjernas tid i Stockholm. Även om Wasastjernas förmögna bakgrund inte var till avgörande hjälp inom ett ämne som fysik, var det givetvis mycket enklare för honom att avstå från en fast tjänst än vad det skulle ha varit för en medborgare utan hans bakgrund.

Inom vetenskapen tog Wasastjerna en slutspurt innan han satte sig in i sitt nya liv som före detta professor. Han var ordförande för

52. Erkki Laurila, *Muistinvaraisia tarinoita* (Helsinki 1982).

53. K. V. Laurikainen, *Fyysikon tie* ([Helsinki] [1982]).

54. Jarl Wasastjerna, 'De experimentella grunderna för våra nuvarande föreställningar om atomernas byggnad', *Finska Vetenskaps-societetens årsbok* 29 (1946).

55. Greta Järventie, f. Wasastjerna, personintervju 2023.

Finska Vetenskaps-societeten under det akademiska året 1946–1947 och skrev några sista vetenskapliga artiklar i projekt som hade blivit avbrutna av kriget. I detta slutskede arbetade Wasastjerna tillsammans med assistenten Väinö Hovi, som några år senare blev professor vid Åbo universitet. Wasastjernas sista artikel utkom 1949 och därmed var hans vetenskapliga karriär över (en artikel som utkom på 1960-talet kan snarare betecknas som pensionärens hobbyverksamhet). Synbarligen var Wasastjerna i fortsättningen inte längre involverad i fysiken i Finland. Det är till exempel anmärkningsvärt att han inte alls verkar ha ingripit i det så kallade Simons-målet (*Simonsin juttu*)⁵⁶ som behandlades i Helsingfors hovrätt under åren 1953–1956. Helsingfors universitet, med Nils Fontell och Väinö Hovi som pådrivare, anklagade Lennart Simons för försnillning och missbruk av tjänsteställning. Målet slutade i vad man skulle kunna kalla en avvärjningsseger för Simons. Wasastjerna lyste med sin frånvaro i en allvarlig fejd, där alla de viktigaste drabanterna var hans forna studenter.

Bergsrådet Wasastjerna

Vid slutet av 1940-talet hade Wasastjerna med andra ord lämnat det akademiska livet bakom sig vid en ålder på lite över femtiostrecket. I stället åtog han sig flera styrelseuppdrag i större bolag och i betydande föreningar i anknytning till näringslivet, vilka finns uppräknade i tabell 1. Med hänvisning till diskussionen ovan om 1930-talet, är det klart att Wasastjerna redan innehade de viktigaste kontakterna för denna typ av uppdrag.

Den viktigaste uppgiften i början var ett heldagsjobb som verkställande direktör för Oy Yhdistyneet Villatehtaat Ab, en tjänst han innehade åren 1948–1954.⁵⁷ Positionen blev öppen när den tidigare långvarige verkställande direktören Finn Feiring, som kommit till bolaget redan år 1900,⁵⁸ pensionerade sig 1948. Utnämningen kan ha varit arrangerad av Wasastjernas morbror, Ossian Donner, som då tillbringade sina sista år i Storbritannien.

56. Ahlskog, *Katsaus Suomen varhaiseen atomihistoriaan*; Markus Ahlskog, 'Professori Lennart Simons ja Suomen ydinenergiateknologian alkuvaiheet', *Tekniikan Waiheita* 41 (2023:1), s. 28–45.

57. Runar Urbans, *Yllefabrikanternas förening r.f. 1907–1957* (Helsingfors 1958).

58. K. Leinonen (toim.), *Wechteristä Valvillaan*.

Tabell 1. Jarl Wasastjernas uppdrag inom storföretag och näringslivets föreningar

Företag	Position
Oy Yhdistyneet Villatehtaat Ab ⁵⁹	Vd 1948–1954 Styrelsemedlem 1935–1959 Ordförande 1948–1959
A. Ahlström Oy ⁶⁰	Styrelsemedlem 1943–1971
Nordiska Föreningsbanken ⁶¹	Förvaltningsrådet: Ledamot 1939–1963 Ordförande 1944–1951
Oy Tampella Ab ⁶²	Styrelsemedlem 1934–1969 Ordförande 1944–1969
Sydfinska Kraftaktiebolaget / Etelä-Suomen Voima Oy ⁶³	Styrelsemedlem 1945–1969
Oy Strömberg Ab ⁶⁴	Styrelsemedlem 1945–1969
LM Ericsson Finland Ab ⁶⁵	Styrelseordförande 1946–1948
Förening	
Finlands Industriförbund (ingår i nuvarande Finlands Näringsliv EK) ⁶⁶	Vice vd 1953–1956 Styrelsemedlem 1948–1959
Helsingin kauppakamari ⁶⁷	Viceordförande 1949–1951
Helsingfors Börsklubb ⁶⁸	Ordförande 1947–1950 (medlem i klubben från och med 1922)
Yllefabrikanternas förening ⁶⁹	Styrelsemedlem 1948–? Ordförande 1948–1954 Viceordförande 1954–?

59. J. A. Wasastjerna 1943–1957; Yhdistyneet Villatehtaat Oy, Valvilla arkistot, Hyvinge stads-
museum; Handlingar som berör Jarl A. Wasastjernas utnämning till Bergsråd 1957.
60. Per Schybergson, *Verk och dagar. Ahlströms historia 1851–1981* (Helsingfors 1992).
61. Pipping, *Bankliv genom hundra år*; Nordiska föreningsbankens arkiv, Näringslivets
centralarkiv/Elinkeinoelämän keskusarkisto (ELKA), S:t Michel.
62. *Tampella tänään* 1972.
63. Etelä-Suomen Voima Oy:n arkisto, ark.yks. 225; Näringslivets centralarkiv/Elinkeino-
elämän keskusarkisto (ELKA), S:t Michel.
64. Handlingar som berör Jarl A. Wasastjernas utnämning till Bergsråd 1957; *Tampella
tänään* 1966; Oy Strömberg Ab toimintakertomukset, Näringslivets centralarkiv/Elin-
keinoelämän keskusarkisto (ELKA), S:t Michel.
65. Telefonaktiebolaget LM Ericsson, Minutes from the subsidiaries, Eica: 18, Centrum för
näringslivshistoria, Bromma, Sverige.
66. Handlingar som berör Jarl A. Wasastjernas utnämning till Bergsråd 1957; Suomen
Teollisuusliiton arkisto; Näringslivets centralarkiv/Elinkeinoelämän keskusarkisto
(ELKA), S:t Michel.
67. Helsingin seudun kauppakamarin vuosikertomukset.
68. Selin, *Herrarnas herrar*.
69. Urbans, *Yllefabrikanternas förening*.

Släkten Donner hade ett dominerande inflytande över Oy Yhdistyneet Villatehtaat Ab och Tammerfors Linne- och Jernmanufaktur Ab fram till 1950-talet,⁷⁰ och även i övrigt är bolagen i tabellen alla sådana som Wasastjernas hade släktband eller något annat slags band till. Syd-finska Kraftaktiebolaget (uppgick 1995 i nuvarande Pohjolan Voima Oy) hade från sina tidiga år representanter för släkten Donner i sin styrelse.⁷¹ Ahlström Oy genomgick under fortsättningskriget en omställning av sin ägarstruktur på grund av svårigheten att som familjeägt företag upprätthålla en finansiell soliditet. Med det nya arrangemanget utökades antalet styrelseplatser med en och till den nya positionen utnämndes Wasastjerna. Han var nära vän med Ahlströms vd Harry Gullichsen, och enligt styrelseprotokollet skulle Wasastjerna ”på sätt och vis representera de nya aktieägarna”, Föreningsbanken och de andra nya aktieägarna. Wasastjerna tog emot detta styrelseuppdrag tidigare än de flesta andra och behöll det också längre, nästan till sin död.⁷² Det ledande bolaget inom elbranschen, Oy Strömberg Ab, var ursprungligen inte kopplat till släkterna Wasastjerna eller Donner, men det var delvis i utländsk ägo (ASEA, BBC), vilket under krigsåren ledde till statsmaktens ingripande för att få bolaget helt under inhemsk kontroll. År 1943 genomfördes i Strömberg en aktieemission som riktades till Ahlström Oy, Tammerfors Linne- och Jernmanufaktur Ab, Syd-Finska kraft Ab och Länsi-Suomen Voima Oy.⁷³ Alla förutom den sistnämnda är uppräknade i tabell 1. Hur Wasastjerna kopplades till LM Ericsson är okänt, men i företagets styrelse ingick kompanjoner eller vänner till Wasastjerna från andra liknande sammanhang.

Vi återgår till Wasastjernas uppgift som vd för Yhdistyneet Villatehtaat, som var Finlands ledande tillverkare av ylletextiler och som vid tiden då Wasastjerna tog över rodret hade en personalstyrka som uppgick till ca 1 500 arbetstagare.⁷⁴ Förutom att Wasastjerna ingick i bolagets ledning var han också medlem i mindre organisationer inom textilbranschen, av vilka den viktigaste, Yllefabrikanternas förening, nämns i tabell 1. Under dessa år genomfördes de sista mera omfattande

70. Mickwitz & Dahlberg, *Havet, handeln och nationen*.

71. G. M. Nordensvan, *Etelä-Suomen Voimaosakeyhtiö 1916–1941* (Helsinki 1941).

72. Schybergson, *Verk och dagar*.

73. Kai Hoffman, *Sähkötekniikan taitaja. Strömberg 1888–1988* ([Vaasa] 1989), s. 215.

74. K. Leinonen, *Wechteristä Valvillaan*.

nyinvesteringarna i fabriksområdet i Hyvinge, men den allmänna nedgången för textilindustrin i västvärlden var i antågande. Åren var även i övrigt turbulenta eftersom Koreakriget medförde snabba ändringar på priserna på yllerråvaror.

Ossian Donner jämte familjen sålde sin andel av Yhdistyneet Villatehtaat till Tampella år 1954.⁷⁵ Wasastjerna avgick från posten som vd samma år, men stannade kvar som styrelseordförande. De osäkra tiderna för Yhdistyneet Villatehtaat fortsatte även efter detta. En konsolidering av Finlands ylleindustri, i vilken Föreningsbanken spelade en avgörande roll, skedde år 1959 då så gott som alla större bolag inom branschen ingick i ett nytt bolag, Villayhtymä Oy.⁷⁶ Därmed var Yhdistyneet Villatehtaats saga all, och samtidigt upphörde också Wasastjernas förtroendeuppdrag inom textilindustrin.

Wasastjerna utnämndes till bergsråd år 1957.⁷⁷ Som initiativtagare till utnämningen nämns bergsråden Arno Solin och Jacob von Julin samt filosofie doktor Carl-Eric Olin. De var alla namn som ofta förekommer jämsides med Wasastjernas under 1940- och 1950-talen. I den officiella motiveringen till Wasastjernas utnämning nämns hans bidrag inom vetenskapen, utrikesdiplomatiken och näringslivet. Som specifika eller mera konkreta meriter nämns hans uppdrag som vd och styrelsemedlem för Yhdistyneet Villatehtaat, hans insatser för textilindustrin som helhet och övriga uppdrag i näringslivets tjänst.⁷⁸

Av tabell 1. framgår att Wasastjerna började avstå från alla betydande ansvarspositioner ungefär samtidigt som han utnämndes till bergsråd. Han förblev ordinarie styrelsemedlem i några företag, men den enda ordförandeposten han innehade var den för Tampella, som varade till 1969. Wasastjerna gick tydligen aldrig i någon egentlig pension före sin död år 1972.

Eftermälet

Åtminstone Lennart Simons och Väinö Hovi⁷⁹ skrev minnesskrifter över Wasastjerna, men han är numera förhållandevis bortglömd. Både Simons och Hovi var Wasastjernas forna elever och hade därmed känt

75. Mickwitz & Dahlberg, *Havet, handeln och nationen*.

76. Pipping, *Bankliv genom hundra år*; K. Leinonen, *Wechteristä Valvillaan*.

77. Handlingar som berör Jarl A. Wasastjernas utnämning till Bergsråd 1957.

78. *Ibid.*

79. Väinö Hovi, 'Jarl Axel Wasastjerna in memoriam', *Arkhimedes* (1972:1–2), s. 101.

honom under hans första karriär som professor, vilken avslutades ett kvartssekel före hans frånfälle.

Vi kan konstatera att Wasastjerna beträdde sin andra karriär efter professuren helt eller nästan uteslutande i positioner som hans bakgrund företrädesvis hade bäddat för honom. När man betraktar de ifrågavarande företagens historiker finner man vanligtvis att Wasastjerna endast omnämns i anknytning till sin tid som styrelsemedlem. Som exempel kan nämnas Föreningsbankens historik,⁸⁰ där det tas upp att yllefabrikernas kris under 1950-talet ledde till att Yhdistyneet Villatehtaat sammanslogs med de andra företagen inom branschen. I sammanhanget nämns inget om Wasastjerna, trots att han var styrelseordförande under större delen av den tid företagsfusionen pågick. Slutsatsen är därmed att Wasastjerna förmodligen utnämndes till sina positioner inom företagsvärlden tack vare den tillit som inflytelserika personer inom branschen hade till honom. Däremot hade han ingen aktiv roll i sina positioner, vilket inte heller förväntades av honom.

Förutom att andra världskriget synbarligen tömde krutet ur Wasastjerna som professor, utgör det en rökråd som skymmer hans insatser i vår historieuppfattning. Wasastjerna var upphovsmannen bakom introduktionen av röntgenfysikens tillämpningar i Finland, vilket givetvis är av stor betydelse. Utöver det bör vi erinra oss den tidigare diskussionen om Wasastjernas doktorander. Han står nästan ensam bakom ”doktorsproduktionen” inom fysik i 1930-talets Finland och liksom nämns i inledningen till denna översikt var dessa unga förmågor i viktiga positioner när det gällde att driva igenom fysikens, och till stor del även högteknologins, expansion under decennierna närmast efter krigsåren. Det finns därför skäl att se närmare på vilka dessa personer var.

Vi räknar även upp några personer som inte doktorerade under Wasastjernas tid, men som kan räknas som hans adepter. Ordningföljden går enligt författarens bedömning av adepternas samhällliga betydelse – denna bygger inte på heltäckande expertis och bör således inte tas på alltför stort allvar. Mera ingående uppgifter samt ytterligare referenser om de flesta av dessa personer återges i boken *Katsaus Suomen varhaiseen atomihistoriaan*.⁸¹

80. Pipping, *Bankliv genom hundra år*.

81. Ahlskog, *Katsaus Suomen varhaiseen atomihistoriaan*.

Erkki Laurila (1913–1998): Akademiker. Initierade mycket av den tidiga verksamheten i Finland vilken kom att bli automationsteknik och informationsteknologi. Han ledde (tillsammans med Pekka Jauho) den tillämpade forskning som etablerade kärnkraftsteknologin i Finland.

Lennart Simons (1905–1986): Initierade och ledde de första decennierna av grundforskning inom kärn- och acceleratorbaserad fysik i Finland.

Heikki Miekki-oja (1908–1973): Byggde upp högklassig materialforskning i anknytning till finländsk metallindustri. Han hade sexton elever som doktorerade, av vilka åtminstone sju blev professorer inom metallurgi och materialteknik.⁸²

Väinö Hovi (1913–1982): Etablerade och ledde forskning i modern materialfysik vid Åbo Universitet.

Nils Fontell (1901–1980): Föreståndare för Helsingfors universitets Fysikinstitution under dess kraftigaste expansionsår (1942–1968).

Paavo Tahvonen (1904–1981): Byggde upp utbildning och forskning kring röntgenfysik och framför allt dess tillämpning inom medicinsk fysik.

Aarno Niini (1905–1972): Hade en viktig position inom Handels- och industriministeriet med ansvar för yrkesutbildning. Han var andre handels- och industriminister 1963–1964.

Risto Niini (1907–1968): En tidig pionjär i Finland inom teoretisk fysik, och bror till ovannämnda Aarno Niini.

Eugenie Lisitzin (1905–1989): Gjorde betydande insatser i havsforskningen. Hon var den första kvinnliga fysikdoktorn i Finland samt medlem i matematisk-naturvetenskapliga sektionen vid Finska Vetenskaps-societeten.

Uuno Nurmi (1911–1985): Har en mycket omfattande produktion av läroböcker i fysik för skolor och yrkesläroverk.

Martti Kantola (1909–1994): Byggde upp materialforskning som baserar sig på röntgendiffraktion vid Åbo universitet.

Reino Tuokko (1909–1968): Gjorde en lång och banbrytande karriär inom vetenskapsjournalistiken i Finland.

82. Pentti Kettunen, 'Heikki Miekki-oja in memoriam', *Arkhimedes* (1972:1–2), s. 103.

Även följande personer kan med fog åtminstone delvis kallas Wasastjernas adepter:

Kauno E. Salimäki (1905–1971): Första ledaren för strålsäkerhetscentralen STUK.

Arvo Mustajoki (1908–1996): Biträdande professor vid Helsingfors universitet och vid Tekniska högskolan.

Pentti Tuomikoski (1912–2002): Professor vid Uleåborgs universitet.

Av ovannämnda personer är flera sådana som grovt taget fortsatte med den aktivitet som de höll på med under Wasastjernas handledning. Det handlar då framför allt om röntgenbaserad fysik och om undersökning av kristallstrukturer – det som Simons i sin minnesskrift beskriver som Wasastjernas ”skolbildande” verksamhet. Till denna grupp kan räknas bland andra Fontell, Tahvonen, Kantola, Hovi och Miekk-oja. De två personer som nämns högst på listan, Laurila och Simons, blev efter att ha doktorerat under handledning av Wasastjerna själva pionjärer inom ett helt annat fält, men även Hovi och Miekk-oja bröt ny viktig mark inom materialfysiken.

Det som alla har gemensamt är att de som unga blivande vetenskapsutövare utbildades och fostrades av Wasastjerna på ett professionellt plan in i den moderna fysikens värld. Väsentligt var att denna fostran innehöll en hel del utöver det som inte kunde snappas upp från textböcker. Det är svårt att se att någon annan än Wasastjerna kunde ha gjort detta. Slutsatsen blir att flertalet av trådarna i historien om Finlands moderna fysik går via Wasastjerna.